

УДК 316.334.52
316.752

ВАЛЕНТИН НЕМИРОВСЬКИЙ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач Відділення соціології та громадських зв'язків Інституту педагогіки, психології, соціології Сибірського федерального університету

Перехід від антиутопії до утопії в контексті модернізаційних процесів у Росії (на матеріалах соціологічних досліджень у Красноярському краї)¹

Анотація

Пропонована стаття присвячена аналізу процесів переходу від неоліберальної антиутопії в Росії до нової, поки чітко неуявленої утопії. Методологічним підґрунтям статті виступає постнекласичний методологічний принцип мінімального універсуму. Емпіричною базою праці є соціологічні дослідження, здійснені співробітниками кафедри соціології Сибірського федерального університету у Красноярському краї. Утопія розглядається як соціокультурний феномен. Висувається положення, згідно з яким стан соціокультурної системи в Росії, що його розуміють як антиутопію, є серйозним гальмом на шляху модернізації країни. Із залученням загальноросійських даних показано можливі риси нової утопії, котра поступово інституціоналізується в сучасній Росії. Сформульовано висновок, що вона може мати такі характеристики, як боротьба за встановлення соціальної справедливості в суспільстві й духовне відродження Росії, і має при цьому риси рабовласницької та феодальної соціально-утопічної моделі. У соціально-політичній сфері суспільства це може виявлятися в активній підтримці авторитарної форми правління.

¹ Роботу виконано за фінансової підтримки Російського гуманітарного наукового фонду в рамках науково-дослідницького проекту “Динаміка соціокультурних процесів у Східносибірському регіоні в контексті сучасної модернізації Росії (на матеріалах соціологічних досліджень у Красноярському краї)” (проект №3-03-00379).

Ключові слова: модернізація, соціальна утопія, соціальна антиутопія, соціокультурні процеси, Красноярський регіон, методологічний принцип мінімально-го універсуму, постнекласична соціологія

Вступ

Дослідження багатьох вітчизняних авторів показують картину соціокультурних процесів, у тому числі — ціннісних орієнтацій росіян, не характерну для суспільства, що ефективно модернізується [Горшков, 2010; Росія ХХІ века, 2010; Тихонова, 2011: с. 125; Магун, Руднев, 2011: с. 245; та ін.]. Разом із тим є підстави вважати, що пояснення криється не лише в прихильності значної частини жителів Росії до архаїчних або традиційних ціннісних моделей, неадекватності деяких соціальних інститутів чи їхній дисфункції, а також “ресурсному прокльоні” нашої країни — хоча все це, безумовно, має місце. На наш погляд, важливим чинником модернізації є циклічно повторюваний стан соціокультурної системи, що виявляється гальмом для модернізаційних процесів у російському соціумі, а саме — антиутопія.

У цьому зв’язку вважаємо за доцільне розглянути процеси, що відбуваються в сучасній Росії (на емпіричних матеріалах одного із найбільших її регіонів — Красноярського краю), крізь *призму дихотомії*: утопія — антиутопія.

Методика дослідження

Емпіричною базою пропонованої статті є дослідження, здійснені під керівництвом автора соціологами Сибірського федерального університету в рамках Програми “Соціокультурна еволюція Росії та її регіонів”), створеної співробітниками Центру вивчення соціокультурних змін Інституту філософії РАН (керівник — д-р філос. наук, чл.-кор. РАН М.І.Лапін). Нами були сформульовані додаткові індикатори, а також відповідний інструментарій дослідження для вивчення соціокультурних і модернізаційних процесів у Красноярському краї. При цьому було поєднано кількісні та якісні методи збирання й аналізу даних.

Опитування населення було здійснено методом формалізованого інтерв’ю за місцем проживання респондентів у 28 населених пунктах Красноярського краю, за стратифікованою, багатоступеневою, районовою, квотною вибіркою, репрезентованою за статтю, віком і рівнем освіти, випадковою на етапі добору респондентів. Вибірка є репрезентативною для дорослого населення Красноярського краю за типами населених пунктів (райони великого міста, середні та малі міста і сільські населені пункти), статево-віковою та освітньою структурою. Обсяг вибірки 2012 року становив 1300 осіб. Крім того, було здійснено експертне опитування: у 2012-му в Красноярському краї методом формалізованого напівструктурованого інтерв’ю було опитано 220 експертів. Вибіркова сукупність дослідження населення методом глибинного інтерв’ю у 2012 році була розрахована з огляду на статево-вікову, територіальну структуру регіону, а також з урахуванням рівня освіти респондентів, відтак, вибіркова сукупність репрезентує населення Красноярського краю. Вона становила 192 особи, котрі мешкають у

22 населених пунктах на території Красноярського краю¹. У 2013-му було проведено 100 глибинних напівформалізованих інтерв'ю із жителями м. Красноярська; вибіркова сукупність репрезентована відповідно до статево-вікової й освітньої структури населення міста.

Утопія та антиутопія як соціальні феномени у пострадянській Росії

Соціологічний аналіз різних аспектів утопій традиційно є класичною темою багатьох соціологічних творів. Зокрема, свій внесок у розроблення цих питань зробили М.Вебер, М.Мід, К.Попер, О.Тофлер, Х.Ортега-і-Гасет, Е.Фром, Ф.Фукуяма та ін. Карл Мангайм у своїй фундаментальній праці “Ідеологія та утопія” виокремлює такі чотири форми утопічної свідомості: перша — оргіастичний хіліазм анабаптистів; друга — ліберально-гуманістична ідея; третя — консервативна ідея; четверта — соціалістично-комуністична утопія [Mannheim, 1936]. Кожний із форм такого роду свідомості відповідають утопічні побудови і моделі, почасти інституціоналізовані в соціальній реальності.

У соціологічній науці існують різні класифікації утопій [Грицанов, 2003: с. 1147–1148]. Подальший розвиток сучасної ситуації в Росії також нерідко розглядають у жанрі соціально-політичних і літературних утопій [Мартьянов, Фишман, 2010: с. 121–173].

На наш погляд, перехід соціуму від утопії до антиутопії і подальша інституціоналізація в ньому нової утопії відображають квінтесенцію соціокультурних аспектів модернізації. Якщо загальний смисл утопій полягає в тому, що описуються принципи побудови і функціонування деякого ідеального суспільства, то антиутопії виражають небажане — неприйнятний для значної частини населення соціуму спосіб його устрою. Разом із тим слід брати до уваги, що на перших етапах своєї інституціоналізації антиутопія може охоплювати різні верстви населення, як еліту, так і маси, і повсюдно знаходити численних прихильників. Так було, наприклад, у період впровадження в нашій країні неоліберальної антиутопії 1990-ми роками.

Специфіку різноманітних утопій та антиутопій відображає їхній ціннісний зміст. Для характеристики систем цінностей, що переважають у кожній із них, звернімося до концепції Е.Фрома, котрий вирізняє “орієнтацію на Буття” і “орієнтацію на Володіння” [Фромм, 2000].

“Відмінність між буттям і володінням, — пояснює Е.Фром, — стосується типів суспільства: одне зорієнтоване на людину, інше — на речі. Орієнтація на володіння — характерна риса західного індустріального суспільства, в якому головний сенс життя полягає у гонитві за грошима, славою, владою” [Фромм, 2000]. Якщо в утопіях домінують цінності модусу Буття в термінах

¹ У 2012 році дослідження було здійснено за фінансової підтримки Російського гуманітарного наукового фонду в рамках науково-дослідницького проекту “Особливості формування соціальної структури та розвитку соціального капіталу у Красноярському краї” № 11-03-00250.

Е.Фрома, то в антиутопіях ціннісним каркасом масової свідомості виступають орієнтації на Володіння.

Такий ціннісно-смысловий зміст визначає і картину світу в масовій свідомості, і образ бажаного майбутнього населення, і специфіку соціальних інститутів і процесів, соціальної структури суспільства, де реалізуються утопія або її антипод — антиутопія. Відповідно, соціум, в якому реалізована утопія, активно розвивається (в тому числі модернізується); соціум, що несе на собі відбиток антиутопії, зазнає стагнації і схильний до деструктивних процесів.

Як, без сумніву, слушно помітив іще П.Сорокін, “люди із трансцендентальною системою цінностей і глибоким почуттям морального обов’язку мають цінності, що їх не може забрати у них жодна людина і жодна катастрофа. За всіх обставин вони зберігають ясність розуму, почуття людської гідності, самоповагу... Маючи ці якості, вони можуть витримати будь-яке випробування, хоч би яким суворим воно було” [Сорокін, 1993: с. 58]. Тому “позбавлення” населення тієї чи іншої країни в процесі інституціоналізації антиутопії так званих “консервативних” цінностей далеко не завжди веде до техніко-економічної або соціокультурної модернізації країни. Понад те, поширення цінностей модусу Володіння (влада, багатство, престиж, гедонізм тощо) призводить до несталості, нестабільності будь-якого соціуму. Яскравим прикладом цього слугує сучасна ситуація у багатьох розвинених країнах, котрі, як заведено вважати, свого часу успішно пройшли первинну модернізацію і, позбувшись консервативних цінностей, перебувають у даний час на стадії завершення вторинної модернізації, тобто закінчення “розбудови” інформаційного суспільства.

Безумовно, це безпосередньо стосується і транзитивних періодів, на кшталт того, в якому вже два десятиліття поспіль перебуває наша країна. Я солідарний із висловленням, згідно з яким “утопія нашого часу означає право кожної людини виходити за межі дійсності, вдосконалюватися і конструктивно впливати на навколишній світ. Така утопія доступна для всіх. Вона стає обов’язком усіх мешканців планети, й особливо тих, кому пощастило народитися і подорослішати в благополучному середовищі. Вона зобов’язує діяти, проєкціювати себе в майбутнє, руйнувати рамки сформованого порядку речей, день у день поліпшувати власне життя і допомагати іншим поліпшити своє. Утопія нашого часу не має нічого спільного з обіцянками створити рай на землі. Вона не має нічого спільного також із запереченням минулого” [Майор, 1999: с. 11].

На підставі всього сказаного цілком доречним видається висновок: “Отже, можна без перебільшення стверджувати, що утопія становить сутність будь-якої соціальної теорії”, що його сформулював понад 50 років тому Ж.Дюво [Duvaud, 1961]. Можна навіть говорити про “релігійну функцію утопії”, хоча її вихідні образи й архетипи трансформуються в процесі розвитку соціології та політології. Разом із тим утопічна функція завжди залишається категорією свідомості і як така орієнтує людину на пошуки елементів, відсутніх у теперішньому [Аинса, 1999: с. 62]. Тим самим ініціюються процеси індивідуальної й соціальної трансформації.

Тому важко не погодитися з думкою В.С.Мартьянова і Л.Г.Фішмана, що рушійми історії є суспільні ідеали у вигляді утопій. Відповідно, “зникнення утопії створить статичну речевість, в якій людина і сама перетвориться на річ” [Мартьянов, Фишман, 2010: с. 255].

По-новому поглянути на роль соціальних утопій у суспільних змінах дає змогу постнекласичний універсумний підхід [Немировский, 2009: с. 176–190]. Так, згідно із принципом мінімального універсуму (і принципом доповняльності Н.Бора як його окремих випадком) будь-яка утопія являє собою біполярну систему, в якій можна виокремити два елементи: власне утопію та антиутопію (пригадаймо давньокитайську дихотомію ян та інь).

Фактично будь-яка соціальна утопія є яскравим, захопливим міражем, чарівним покривалом, під яким приховується, незрідка в зародковому стані, її непривабливий, але неминучий антипод — антиутопія. З точки зору методологічного принципу мінімального універсуму власне утопія виконує функцію розвитку утопічної системи, її поширення серед дедалі більшої кількості прихильників, пристосування утопічних ідеалів до конкретних традицій того чи іншого соціуму, менталітету і соціальних очікувань його представників. Антиутопія виконує функцію “вкорінення” утопічної системи в конкретному соціумі, коли настає масове розчарування в утопічних цінностях та ідеалах, приносить їм на зміну інші цінності та норми, не змінюючи суті самої утопічної системи загалом; масова свідомість соціуму і методи дії його очільників так і залишаються утопічними. Тому весь соціально-історичний процес можна розглядати як зміну соціальних утопій-антиутопій, які борються між собою і за якими стоять специфічні соціальні інститути, наприклад певні таємні організації [Немировский, 2007: с. 128].

У цьому зв'язку я підтримую характеристику особливостей соціальних утопій і соціальних антиутопій, що їх наводить у своїй праці В.Штепа. На його думку, якщо утопія ґрунтована на позитивному прагненні прямого втілення свого трансцендентного ідеалу, то антиутопія зосереджується на негативі — боротьбі з усілякими “ворогами” та “єресями”, чим постійно відсуває “світле майбутнє” за недосяжний обрій, а зрештою зраджує й позбавляє його смислу [Штепа, 2004: с. 37–38].

Важливо зазначити, що “точкою вододілу” між утопією й антиутопією є момент досягнення утопістами влади. Щойно владу здобуто, утопія відступає на задній план і стає частиною офіційної ідеології. На перший план виходить антиутопія. Так, християнство було соціальною утопією, але, здобувши владу, перетворилося на антиутопію. Після набуття статусу офіційної релігії західне християнство позбавилося свого утопізму і набуло статусу антиутопії, що згодом далось взнаки в діяльності “святої” інквізиції [Немировский, 2007: с. 65].

У російському суспільстві від початку 1990-х років була інституціоналізована *ліберально-демократична утопія*¹. У 1996–1998 роках співіснували у відносній, вельми суперечливій і хитливій *рівновазі ліберально-де-*

¹ Основні характеристики неоліберальної антиутопії, реалізовуваної в Росії відповідно до методологічної моделі мінімального універсуму, розглядалися автором [Немировский, 2009: с. 11–113].

мократична утопія і неоліберальна антиутопія. Перемога антиутопії ознаменувалася *дефолтом*, що стався у *серпні 1998 року*, коли російська держава відмовилася відповідати за своїми фінансовими зобов'язаннями. У результаті безліч людей, які повірили в ідеали ліберально-демократичної утопії, розорилися. Упродовж кількох тижнів відбувся стрибок із утопії з її райдушними сподіваннями на економічне процвітання і прогрес демократії в антиутопію із похмурими перспективами розвитку “по-латиноамериканському”, коли в країні на тлі бідності й корупції процвітають вузькі верстви буржуазії і державних чиновників.

Доволі сильними у масовій свідомості населення всієї країни є орієнтації на “*володіння*”. Так, за даними ВЦДГД, на запитання “Чого б Ви хотіли домогтися у власному житті?” 91% респондентів, опитаних в Росії в березні 2012 року, відповіли “мати надійних друзів”, 90% — “чесно прожити своє життя”, 86% — “мати цікаву роботу”. З іншого боку, при цьому 76% опитаних воліли б “мати багато вільного часу і проводити його із задоволенням”, 54% — “зробити кар’єру”, 52% — “стати багатою людиною” (ВЦИОМ, Пресс-выпуск № 1973). Як поєднуються такі суперечливі прагнення в одного респондента і яке з них “переможе” у разі неминучого конфлікту цінностей, неважко здогадатися.

До 2011–2012 років у масовій свідомості/несвідомому населення країни відбулися серйозні зміни, що виявилися в деякому зростанні нечітко вербалізованих протестних настроїв, які у низці випадків виявлялися в окремих протестних діях. Відтак, ми спостерігаємо процес завершення існування неоліберальної антиутопії в Росії і переходу до нової утопії. Чітко вона поки не уявилася, однак вже зараз вочевидноється, що для реалізації цієї утопії активно використовують інформаційні технології — атрибут інформаційного суспільства. Можна припустити, що утопія, яка йде в Росії на зміну неоліберальній антиутопії, відображатиме потреби розвитку інформаційного суспільства, нестиме в собі певні його риси. Хоча це буде, мабуть, не головною її особливістю.

Дослідження, проведені ІС РАН у 2010 році, показали, що серед відповідей на запитання: “Яка ідея має стати ключовою для модернізації Росії?” на перші місця вийшли варіанти “рівність усіх перед законом, дотримання гарантованих Конституцією прав людини” (41%), “жорстка боротьба з корупцією” (38%), “забезпечення соціальної справедливості” (31%). У результаті не можна не погодитися з думкою Н.Тихонової, що “соціальна модернізація в Росії не просто не завершена — в останні десятиліття вона фактично загальмувалася” [Тихонова, 2011: с. 124–125]. Іншими словами, все це значною мірою об’єднується ідеєю досягнення справедливості, розбудови справедливого для всіх суспільного ладу; очевидно, це може стати одним із ключових елементів майбутньої утопії.

На мій погляд, можна з упевненістю припустити, що названі вище соціальні вимоги й очікування, уявлення про майбутнє з великою ймовірністю знайдуть своє місце серед основних характеристик нової утопії, що зароджується в нашій країні. Для докладнішого аналізу сучасної модернізації в Росії далі будуть використані матеріали, отримані в результаті досліджень у Красноярському краї.

Деякі характеристики соціально-утопічної свідомості населення Красноярського краю

Наші дослідження показують, що у населення регіону від початку до середини 2000-х років зміцніли орієнтації на встановлення авторитарного управління в країні, а також на національно-державний шлях її розвитку. Дещо посилилася і соціалістична ностальгія на тлі суттєвого розчарування в ринково-демократичних перетвореннях [Немировский, Невирко, 2007: с. 235].

Водночас у масовому несвідомому населення відбувалася поступова поляризація, з одного боку, прихильників національно-державного шляху розвитку, з іншого — авторитарного-комуністичного. Та все одно комуністична ідеологія для багатьох респондентів, особливо старших вікових груп і низького соціального статусу, у 2001-му залишалася важливою точкою відліку на шкалі політичних переваг. Утім, згідно з результатами факторного аналізу, *вже у 2005 році в масовому несвідомому населення сформувався єдиний авторитарно-державний синдром, не пов'язаний із комуністичною ідеологією.*

Ліберально-демократична соціально-утопічна модель, значною мірою реалізована в орієнтаціях на ринково-демократичні перетворення, від початку була присутня в масовій свідомості суто на вербальному рівні. Іншими словами, у вигляді хитких соціальних уявлень, що сформувалися здебільшого за рахунок впливу відповідних ЗМІ.

Натомість на початку XXI століття в масовій свідомості розпочався процес актуалізації феодальної та рабовласницької соціально-утопічних моделей, причому за домінування неоліберальної антиутопії. Такий симбіоз прагнення розвитку національної держави “особливим шляхом” і масових сподівань на владу “сильної руки”, як показує світова практика, може призвести до встановлення в країні жорсткого авторитарного режиму. Не випадково, за даними деяких досліджень, поширеність ліберальних цінностей від 1995 до 2005 року знизилася у 2,5 раза — із 25% до 10% [Подберезкин, Коровников, 2003: с. 50–58]. Це підтверджується й результатами досліджень, проведених у формі глибинного напівформалізованого інтерв'ю серед 100 жителів м. Красноярська у 2013 році. На думку опитаних, тією чи тією мірою (повною мірою + значною мірою + лише частково) переважають такі риси і характеристики:

- *інформаційного, посткапіталістичного* суспільства на підприємстві, де вони працюють, — 54%, у регіоні — 73%, у Сибіру загалом — 73%, у Росії загалом — 84%;
- *індустріального, капіталістичного* — відповідно 44%, 86%, 86%, 81%;
- *доіндустріального, феодального* — 14%, 29%, 33%, 37%;
- *рабовласницького* — 19%, 20%, 22%, 22%.

Як бачимо, на рівні масової свідомості вочевидилася тенденція уявляти різні рівні соціального простору Росії як симбіоз індустріального, капіталістичного й інформаційного, посткапіталістичного суспільства. Характерно, що близько третини опитаних бачать у краї, Сибіру та Росії зага-

лом переважання рис доіндустріального, феодального суспільства, а приблизно кожен п'ятий із них відзначив риси рабовласницького ладу.

Утім, факторний аналіз відповідей респондентів на це запитання показав, що найвищу описову силу має латентна змінна, що виражає уявлення, згідно з якими в усіх виокремлених нами “колах” соціального простору переважають характеристики *рабовласництва*, а на підприємстві, де працює респондент, — також і *феодалізму*:

- Ф-1 описується ознаками: рабовласництво в регіоні (0,923), рабовласництво в Сибіру (0,914), рабовласництво в Росії (0,896), феодалізм на підприємстві (0,722), рабовласництво в організації (0,367). Описова сила фактора — 32,75%.
- Ф-2 характеризується як посткапіталізм у регіоні (0,934), посткапіталізм у Сибіру (0,931), посткапіталізм у Росії (0,870) — 15,49%.
- Ф-3 виражає уявлення про феодалізм у регіоні (0,805), феодалізм у Сибіру (0,885), феодалізм у Росії (0,901) — 14,14%.
- Ф-4 — капіталізм у регіоні (0,877), капіталізм у Сибіру (0,924), капіталізм у Росії (0,775) — 10,27%.
- Ф-5 — посткапіталізм на підприємстві (0,489), капіталізм на підприємстві (0,765) — 6,54%.

Таким чином, на вербальному рівні респонденти висловлюють навіяні їм, головним чином через ЗМІ і систему освіти, уявлення про капіталістичну і посткапіталістичну дійсність навколо них. Їм суперечать характеристики, наявні у масовому несвідомому опитаних, з-поміж яких багато хто відчуває себе тими, хто живе в рабовласницькому суспільстві і працює найчастіше як на рабовласника, так і на феодала. Ці результати безпосередньо співвідносяться з різко негативною оцінкою російського суспільства, отриманою нами в результаті формалізованого інтерв'ю 1300 осіб у Красноярському краї за репрезентативною вибіркою у 2005 році [Немировський, 2009: с. 10–15], а також із даними дослідження методом асоціативного експерименту, проведеного в регіоні 2012 року серед 1300 осіб [Немировський, 2012: с. 134–140].

Звідси випливає висновок, згідно з яким утопія, народжувана в країні, може мати риси феодально-рабовласницької утопічної моделі. За сучасних умов це може інституціоналізуватися у формі елементів авторитарної політичної системи.

При цьому важливою характеристикою інституціоналізованої в країні антиутопії і далі залишається різка суперечність між представниками управлінського апарату на будь-яких рівнях і рядовими працівниками. Зокрема, дані за результатами глибинного інтерв'ю, проведеного нами у 2013 році, мало відрізняються від результатів масового опитування населення регіону у 2001-му методом формалізованого інтерв'ю серед 960 працюючих жителів краю за репрезентативною вибіркою [Немировський, 2002: с. 36]. Тією чи іншою мірою згодні із судженнями:

- Усі “начальники” *переймаються першою чергою власним благополуччям* (цілком згоден: 2001 — 56%, 2013 — 42%; частково згоден: 2001 — 39%, 2013 — 46%), усього, відповідно, 95% і 86% респондентів;

— Більшість рядового персоналу працює внаслідок необхідності, не замислюючись про інтереси підприємства (цілком згоден: 2001 — 37%, 2013 — 47%; частково згоден: 2001 — 56%, 2013 — 37%), загалом, відповідно, 93% і 84% опитаних.

Таким чином, важливою характеристикою наявної в країні антиутопії є антагонізм між “елітою” та “масами”, як мінімум, на регіональному рівні.

За останні два роки дещо змінився розподіл відповідей експертів на запитання “Яка політична система відповідає російській специфіці?": якщо у 2010-му 16% експертів вважали найбільш адекватною для нашої країни системою демократію західного типу, то 2012-го частка їх зросла до 21%. Водночас дещо поменшало згадувань авторитарного режиму (відповідно, 37% і 34%). Частки прихильників системи радянського типу і громадського самоврядування залишилися тими самими: 11% — 12% опитаних.

Інакшою виявилася картина при аналізі думок жителів Красноярського краю, виявлених у перебігу глибинних інтерв'ю (рис. 1). Кожен третій із них орієнтується на демократію західного типу, коже п'ятий — на авторитарний режим. Також вони значно рідше, ніж експерти, стверджують, що система радянського типу і громадське самоврядування відповідають російській специфіці.

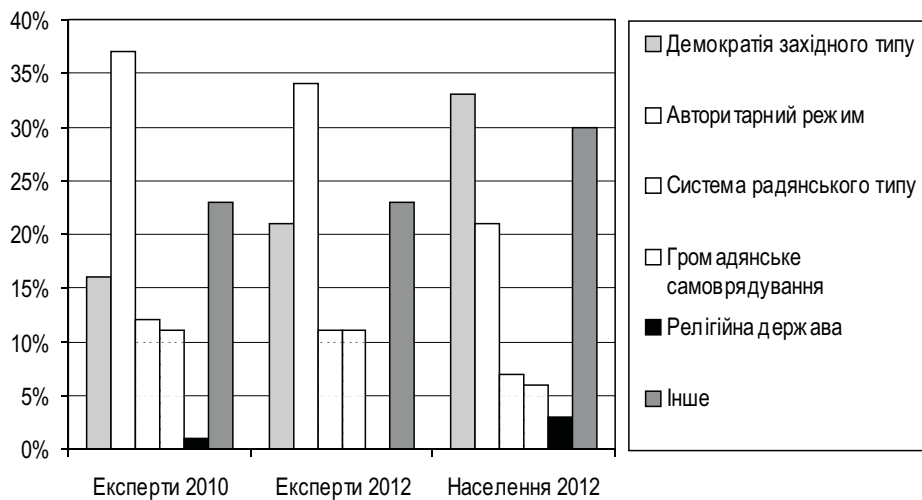

Рис. 1. Розподіл відповідей експертів і населення на запитання: “Яка політична система відповідає російській специфіці?”

Слід наголосити, що це запитання мало напівзакритий характер. Тому наведені вище дані відображають, як правило, чіткі, усталені уявлення респондентів. Однак майже чверть опитаних експертів у 2010–2012 роках і дещо менш як третина представників населення регіону, які брали участь у формалізованих інтерв'ю 2012-го, дали докладніші відповіді, котрі не завжди, на їхню думку, цілком відповідають запропонованим варіантам.

За результатами контент-аналізу “вільних” відповідей, за два роки в масовій свідомості експертів різко “скоротився попит” на різноманітні варіанти авторитаризму чи монархії. Разом із тим суттєво збільшилася частка відповідей, в яких ідеться про демократію з російською специфікою, тобто демократію з авторитарними елементами, під якими більшість опитаних розуміють елементарне наведення порядку в державі, боротьбу зі злочинністю, насамперед із корупцією, встановлення соціальної справедливості. Очевидно, в цьому й виявляються окремі риси народжуваної утопії.

Вельми схожі відповіді дали на відкриту частину запитання і респонденти — мешканці Красноярського краю, яких було опитано методом глибинного інтерв'ю. Політична система, що найбільшою мірою відповідає російській специфіці, на думку більшості з них, — “авторитарна демократія”, або “демократичне суспільство, тільки не західного типу”. Важливо наголосити, що, з одного боку, низка відповідей виразно свідчить про заперечення фашизму і націоналізму як політичної основи російської держави. З іншого боку, ніхто із респондентів у відкритому опитуванні не позначив релігійну державу, але й не вживав поняття “громадянське суспільство”.

Важливим показником заміни в масовій свідомості/несвідомому населення Росії антиутопії на нову утопію є динаміка відповідей експертів на запитання: “Яка ідея могла б інтегрувати російське суспільство?” у 2010–2012 роках. Аналогічного висновку можна дійти і стосовно даних, отриманих нами в результаті глибинного інтерв'ю жителів Красноярського краю, здійсненого у 2012 році. Як показано на рисунку 2, для експертів украй непривабливими залишаються як ідеї комунізму (відповідно, 3% у 2010 і 4% у 2012), так і релігійна ідея (2% у 2010 і рівно стільки у 2012). Проте не можна не зазначити, що істотно зросла значимість ідеї духовного відродження Росії (від 39% до 47%) і, особливо, ідеї російської національної самобутності (від 11% до 21%). На перший погляд таке поєднання видається дивним, оскільки традиційно вважається, що основу російської національної самобутності становить Православ'я. Поки, втім, зазначимо, що доволі привабливою залишається ідея соціалізму — приблизно кожен десятий експерт викремив її як потенційний інтегратор російського суспільства. Дуже близькі дані отримано нами й у перебігу глибинного інтерв'ювання респондентів у краї через їхні відповіді на аналогічне напівзакрите запитання.

Порівняймо результати контент-аналізу відповідей експертів на відкрите запитання, отримані у 2010 й у 2012 роках. У 2010-му можна вирізнити дві великі групи висловлювань. З одного боку, частина експертів песимістично вважали, що “у даний момент її [інтеграційної ідеї] немає”. Інша група експертів висувала ідею щодо національної самобутності Росії, а також дотримання законів і прав людини: “ідея духовного відродження Росії й ідея російської національної самобутності”, “ідеї соціальної справедливості”, “ідея морального і соціально-економічного відродження країни”, “ідея конвергенції соціалізму і капіталізму, але у прийнятній для російського вуха формі”, “ідея національної самосвідомості”, “віра у власні сили і наявність реальних можливостей змінити життя на краще — щось на кшталт американської мрії”, “ідея збереження людини як найбільшої цінності в Росії”, “ідея рівних можливостей і єдиних законів для всіх без винятку”, “ідея особистої свободи”, “розбудова правової держави європейського типу” тощо.

У вільних висловленнях експертів у 2012 році переважали дві тенденції: *суворе дотримання законності і справедливості, а також розвиток духовності і моральності в рамках багатонаціональної самобутності Росії*. Іншими словами, за два роки із відповідей експертів практично “зникла” тенденція говорити про відсутність потенційно єднальної для країни національної ідеї; її місце заступила вимога суворого дотримання законності і соціальної справедливості. Можливо, ці ідеї і зможуть стати в майбутньому елементами утопії, що наразі формується. Як вважають В.С.Мартьянов і Л.Г.Фишман, “ідея справедливості за умов розпаду суспільства — це мрія про нове суспільство. Справедливість пов’язана із подоланням розпаду ліберального консенсусу і торжества сили-силенної приватних меж. Дефіцит холізму долається відтворенням суспільства. Для цього потрібна нова трансценденція, що інтегрує реальне суспільство: Бог, історія, прогрес, екологія, техніка, майбутнє...” [Мартьянов, Фишман, 2010: с. 203].

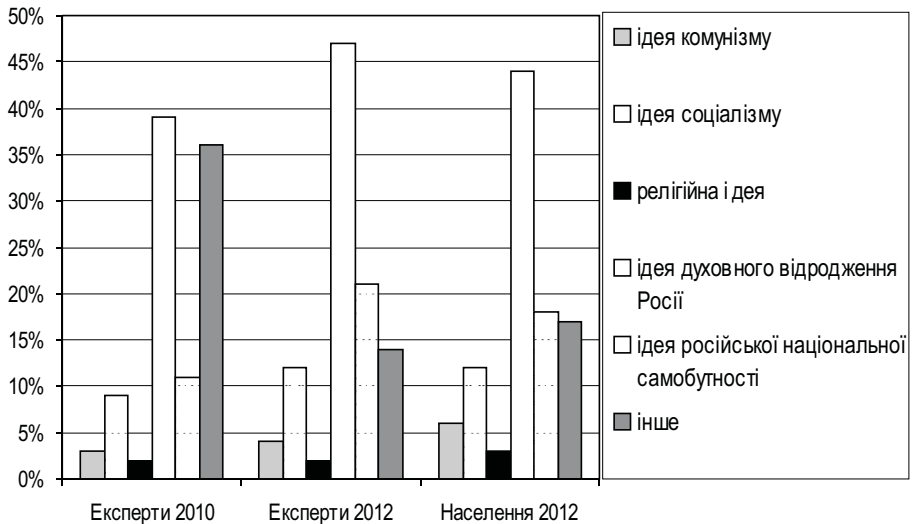

Рис. 2. Розподіл відповідей експертів і населення на запитання “Яка ідея могла б інтегрувати російське суспільство?”

Контент-аналіз даних глибинних інтерв’ю з населенням Красноярського краю, проведених у 2012 році, показав, що важливе місце серед їхніх відповідей на запитання “Яка ідея могла б інтегрувати російське суспільство?” належить міркуванням про духовне відродження Росії. Також суттєвим є те, що багато респондентів ведуть мову про необхідність урахування багатонаціонального складу нашої країни. Низка опитаних жителів регіону наполягають на повнішому використанні потенціалу капіталістичних суспільних відносин. Але при цьому багатьма наголошується важливість суворого дотримання законів і принципів соціальної справедливості.

Характерною рисою будь-якої утопії є наявність у країні ворогів зовнішніх і внутрішніх: пригадаймо, як у нашій країні шельмували спершу “ворогів народу”, а значно пізніше — “космополітів”, “дисидентів” та інших

“зрадників” як внутрішніх ворогів. Згідно із результатами контент-аналізу, у 2012 році три чверті опитаних дотримуються думки, що такі вороги існують. На відсутність їх вказали лишень 11% респондентів. За частотою згадувань серед внутрішніх ворогів “лідують” корупціонери, крадії (13%), влада, політики (13%), олігархи, багатії (9%), бюрократи, чиновники (власне, ті самі представники влади) (9%), націоналісти, секти (8%), алкоголь, наркоторговці (7%), кавказькі регіони (7%). Характерно, що до внутрішніх ворогів опозицію відносять лишень у 4% згадувань, а мусульман — у 2%.

Як бачимо, у половині відповідей ворогами називають осіб, що наділені владою і багатством. Звідси напрашується висновок, що народ і далі живе у ситуації антиутопії, однак різко збільшилася соціальна дистанція між тими, хто має владу і багатство, використовуючи їх найчастіше не на благо держави, і тими, хто позбавлений цього. Логічно припустити, що населення очікує на появу утопії, яка б пояснила їм цю ситуацію і “назвала речі своїми іменами”, а разом показала шлях виходу з тієї ситуації, котра, судячи з наведених вище відповідей, наразі не влаштовує багатьох респондентів.

Отже, утопія, що народжується в Росії, була розглянута нами на двох рівнях: спеціалізованої, експертної свідомості і свідомості масової, її повсякденних аспектів. Єднальну роль у свідомості експертів і респондентів-жителів Красноярського краю у 2012 році відіграють ідеї *духовного відродження Росії і російської національної самобутності*. Не можна обійти увагою також потребу в наведенні елементарного порядку з метою досягнення справедливості в суспільстві. Можна припустити, що саме вони і будуть центральними в новій, щойно народжуваній російській утопії, принаймні із позицій населення великого сибірського регіону.

Висновки

Ми, як і раніше, живемо в соціокультурному просторі неоліберальної антиутопії. Однак в російському соціумі відбуваються серйозні зміни. Важливо зважати на те, що модернізаційний розвиток нашої країни здійснюється в контексті соціокультурних процесів переходу від неоліберальної антиутопії до нової утопії, котра ще чітко не увиразнилася і дається взнаки лише в окремих своїх ознаках, але згодом ставатиме дедалі яскравішою і привабливішою для широких верств населення Росії.

Якщо чимало респондентів зараз відчувають себе тими, хто живе у рабовласницькому або феодальному суспільстві, то можна припустити, що прийдешня утопія може стати експлікацією низки найпривабливіших елементів цих уявлень.

Примітно, що перехід від антиутопії до утопії завжди відбувається суперечливо і нерівномірно в різних верствах і на різних рівнях соціуму. Не є винятком і різні регіони Росії. Тому одні дослідження можуть показувати цей перехід виразніше, інші — “уловлювати” лише слабкі відбитки. Утім, сам факт початку такого руху не викликає сумнівів. І від того, якою буде нова російська утопія, багато в чому залежить ефективність розвитку в країні модернізаційних процесів. Історичний досвід переконує, що зазвичай будь-які антиутопії завершуються політичним й економічним крахом дер-

жави, котра виступає їхнім суб'єктом-носієм. Тому конче важливо вже на нинішньому етапі розвитку Росії перейнятися пошуком нової соціальної утопії, яка б виступила потужним чинником подальшого розвитку країни.

Джерела

Аинса Ф. Реконструкция утопии / Аинса Ф. — М., 1999. — С. 62.

Готово ли российское общество к модернизации : аналитический доклад / руков. М.К. Горшков. — М. : Ин-т социологии РАН ; Представительство Фонда им. Ф. Эберта в РФ, 2010.

Грицанов А.А. Утопия / А.А. Грицанов // Социология : энцикл. — Минск, 2003. — С. 1147–1148.

Друзья, семья, честная жизнь: жизненные приоритеты россиян [Электронный ресурс] / ВЦИОМ. — 2012. — (Пресс-выпуск № 1973, 11 марта). — Режим доступа : <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=112593>.

Магун В.С. Базовые ценности 2008: сходства и различия между россиянами и другими европейцами / В.С. Магун, М.Г. Руднев // Россия реформирующаяся : ежегод. ; вып. 10. — М. ; СПб., 2011. — С. 245.

Майор Ф. Желать невозможного : Предисл. / Ф. Майор // Реконструкция утопии / Аинса Ф. — М., 1999. — С. 11.

Мартьянов В.С. Россия в поисках утопий. От морального коллапса к моральной революции / В.С. Мартьянов, Л.Г. Фишман. — М., 2010. — С. 121–173.

Немировский В.Г. От конфронтации к социальному партнерству / В.Г. Немировский, А.М. Логвинов, П.А. Стариков // Социальные и социально-психологические факторы развития социального партнерства в Красноярском крае: результаты социологического исследования. — Красноярск, 2002. — 176 с.

Немировский В.Г. Тайные общества и заговорщики / Немировский В.Г. — СПб., 2007. — С. 128.

Немировский В.Г. Регионы Восточной и Западной Сибири в контексте социокультурных трансформаций и модернизационных процессов в России (2010–2012 гг.) [Электронный ресурс] : [монография] / В.Г. Немировский. — Красноярск : СФУ, 2012. — 184 с. — Режим доступа : http://www.ssa-rss.ru/ind.0ex.php?page_id=40.

Немировский В.Г. Социология человека. От классических к постнеклассическим подходам / В.Г. Немировский, Д.Д. Невирко. — М. : УРСС, 2007. — 302 с.

Немировский В.Г. Российский кризис в зеркале постнеклассической социологии / Немировский В.Г. — М. : Книж. дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. — 200 с.

Подберезкин А. Россия и глобализация / А. Подберезкин, А. Коровников. — М. : Финансовый контроль, 2003. — С. 50–58.

Россия XXI века: образ желаемого завтра. — М. : Экон-Информ, 2010. — С. 6.

Сорокин П. Человек и общество в условиях бедствия / П. Сорокин // Вопросы социологии. — 1993. — № 3. — С. 58.

Тихонова Н.Е. Социальная модернизация и перспективы культурной динамики в России / Н.Е. Тихонова // Россия реформирующаяся : Ежегодник-2011 / отв. ред. М.К. Горшков ; вып. 10. — М. ; СПб. : Ин-т социологии РАН ; Нестор-история, 2011. — С. 125.

Фромм Э. Иметь или быть [Электронный ресурс] / Э. Фромм. — М., 2000. — Режим доступа : http://lib.ru/PSHO/FROMM/haveorbe.txt_with-big-pictures.html.

Штепа В. РУТОПИЯ / Штепа В. — Екатеринбург, 2004. — С. 37–38.

Duvaud G. Sociologie de l'utopie / Duvaud George. — Paris : PUF, 1961.

Mannheim K. Ideology and Utopia / Mannheim K. — L. ; N.Y, 1936.